

J. Vranken & E. Henderickx

Inleiding

Een belangrijk gedeelte van de naoorlogse maatschappelijke ontwikkelingen was, bewust én onbewust, gericht naar de uitbouw van een stel verzorgingsarrangementen waaraan de naam "verzorgingsstaat" gegeven werd; een "verzorgingsstaat" die tot voor een aantal jaren onaantastbaar was in zijn vanzelfsprekendheid. Niet dat er geen kritische geluiden vernomen werden over de wenselijkheid en werking van deze verzorgingsstaat, maar gezien zijn successen werd hij er in zijn werking weinig door beroerd.

Inderdaad werd met de verzorgingsstaat een historisch nooit geëvenaard peil bereikt van welvaart, welvaartsspreiding en welvaarts Garantie; waardoor de rechtsstaat en de westerse vormen van democratie veeleer ondersteund werden dan wel een concurrent bijkregen. Overigens werden de scherpste pijlen van het kritisch denken juist afgeschoten op die andere kenmerken van de moderne westerse samenlevingen: op de consumptiemaatschappij, de moderne industriële maatschappij, de technocratie, de meritocratie en de parlementaire democratie. Ten aanzien van de verzorgingsstaat onderschreef de meerderheid de definitie van Thoenes, volgens dewelke de verzorgingsstaat een rechtsvorm is, "die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich - bij handhaving van een kapitalistisch

productiesysteem - garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen" (Thoenes, 1971: 124).

Vandaag is dat niet langer zo : de kritiek op de verzorgingsstaat heeft het centrum van het politieke, publieke en wetenschappelijke forum bereikt. De lucht is zwanger van voorstellen om aan één of ander aspect van het verzorgingsapparaat te sleutelen of om de hele verzorgingsstaat meteen maar af te schaffen. Sommige critici stellen dat pretenties van de verzorgingsstaat zoals "het waarborgen van een redelijk bestaan voor alle burgers" of "het garanderen van het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen" bijlange na nog niet werden bereikt. Anderen hebben het over het misbruik of -genueanceerder - het oneigenlijk gebruik van sociale verzorgingsarrangementen. De sociale voorzieningen zouden de arbeidsmotivatie en de individuele verantwoordelijkheid van de burgers ondergraven. De sociale zekerheid is geëvolueerd van een vangnet naar een hangmat. De staat moet worden ontvet of afgeslankt. "Small government is good government". Meer selectiviteit bij het toekennen van tegemoetkomingen is nodig om sociaal profitaat te vermijden.

Privatisering, deregulering, verzorgingsgezin en verzorgingsvoluntariaat zijn slagwoorden waarmee de verzorgingsstaat te lijf wordt gegaan. Duidelijk is dat de "verzorgingsstaat" niet enkel verzorgt, maar ook zorgen heeft; dat zij als bouwwerk ter discussie staat, zowel nationaal als internationaal, zowel vanuit een politiek, economisch als maatschappelijk perspectief.

Waar bevindt de sociologie zich in deze discussie over de verzorgingsstaat ? Sociologen krijgen regelmatig het verwijt te horen dat ze zich zo weinig bezig houden met de belangrijkste problemen van deze tijd. Meestal is dit verwijt ten onrechte, komt het voort uit een gebrekkige vertrouwdheid met de stand van zaken van het sociologisch onderzoek. Wanneer evenwel aan de hedendaagse sociologen gevraagd wordt wat hun wetenschap aan oorspronkelijke analyse van de huidige crisis van de verzorgingsstaat te bieden heeft, dan zit er dikwijls niet veel méér op dan nederig het hoofd te buigen en/of een beroep te doen op datgene wat men uit economische en sociale beleidsstudies aan kennis heeft opgedaan. Het sociologisch onderzoek in strikte zin over de verzorgingsstaat is inderdaad schaars. Wat bestaat, zijn hoofdzakelijk theoretische speculaties waarbij zeer frequent de vooronderstellingen van de economen worden overgenomen, ten gunste van de verzorgingsstaat (Keynesianen) of ter minimalisering van deze verzorgingsstaat (neo-klasieken, monetaristen).

Gesteld dat deze beschrijving van de toestand opgaat voor de internationale stand van zaken, dan is deze boedelbeschrijving zeker geldig voor wat België betreft; waarmee we niet beweren dat er door de Vlaamse sociologen geen onderzoek geleverd werd rond een aantal problemen die verband houden met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. De literatuurlijst die dit themanummer afsluit én de sociologen die het geschreven hebben zijn daarvan sprekende getuigen. Evenwel is er geen onderzoekstraditie gegroeid in deze aangelegenheid. In de mate dat sociologen geprobeerd hebben om de Belgische (Vlaamse) samenleving vanuit macro-sociologische theorieën te analyseren, gebeurde dit vooral via de invalshoeken "verzuiling", "overleg-economie" en "regionalisering". De term verzorgingsstaat ("welvaartsstaat") is in dit land wetenschappelijk vrijwel het monopolie van enkele sociaal-economen, die een pakket interessant empirisch materiaal hebben aangebracht en een aantal even belangwekkende inzichten, maar die bij ontstentenis van een uitgebouwd sociologisch conceptueel en theoretisch kader hun analyses tot algemeenheden hebben moeten beperken.

Sociologisch is er enkel wat gepresteerd op deelterreinen van de verzorgingsstaat, dat is m.b.t. bepaalde sectoren die vanuit de klassieke sociologische disciplines aangepakt konden worden (gezondheidszorg, gezin), m.b.t. bepaalde probleemtoestanden die als verwant met de verzorgingsstaat gezien werden (professionalisering, maar ook armoede) of m.b.t. bepaalde methodieken, waarbij de sociologen voldoende inspiratie en tevens weerklank kregen vanuit het sociaal welzijnswerk (bv. over zelfhulp). De stap naar de macro-analyse is, behoudens embryonair - als algemene inleiding op bepaalde specifieke verhandelingen - nooit gezet in Vlaanderen, zeker niet met de eigen samenleving als voorwerp.

Dit stuksgewijze onderzoek en de theorievorming die ermee samengaat heeft, met andere woorden, nooit de verzorgingsstaat als maatschappijtype tot voorwerp gehad. Dat zulks een heel andere aanpak is dan de probleemgerichte, is duidelijk geworden uit de opmerking die verschillende contribuanten aan dit nummer maakten: het beschouwen van het hun zeer vertrouwde onderzoeksterrein vanuit het perspectief "verzorgingsstaat" dwong hen tot het herdenken van een aantal tot nog toe gehanteerde evidenties.

We zijn er bij het opzetten van dit nummer inderdaad van uitgegaan, dat de verzorgingsstaat een apart maatschappijtype is, dat gekenmerkt wordt door een eigen logica en dus ook door eigen contradicties. Of de verzorgingsstaat zich als

maatschappijtype op hetzelfde structurele niveau bevindt als de kapitalistische produktiewijze en/of de industriële samenleving, laten we hier onuitgesproken. Vermeldenswaard is wel dat het merendeel van de definities van de verzorgingsstaat hem zeer duidelijk plaatst binnen het kader van beide: binnen de kapitalistische produktiewijze door naar de afwijking t.a.v. het dominante regelsysteem - de markt - te verwijzen en binnen de industriële maatschappij, door volgehouden economische groei en welvaartsstijging als een noodzakelijke voorwaarde voor zijn ontstaan en voortbestaan te vermelden.

Een aantal van de theoretische discussies rond de aard van de verzorgingsstaat ontstaat overigens uit uiteenlopende definities van deze relatie tussen de verzorgingsstaat en andere maatschappijtypes, hetgeen een meer specifieke uitdrukking is van met elkaar concurrerende werkelijkheidsdefinities. Sporen daarvan zijn op tal van terreinen binnen en buiten de sociologie terug te vinden: binnen de sociologie in verschillende paradigmata die gehanteerd worden (zie daarover de bijdrage over de "state of the art"), op politiek vlak in de discussie over de verhouding tussen collectieve en particuliere bestedingen, op beleidsvlak in de strijd om de macht over de verzorgingsinstellingen.

Het is duidelijk dat het hanteren van de éne term "verzorgingsstaat" binnen deze context van problematieken kan bijdragen tot een verhulling van de aard van de maatschappelijke toestand en ontwikkeling, veeleer dan tot een onthulling ervan. Sommigen stellen terzake dat het bij de verzorgingsstaat minder gaat om de verzorging van een aantal grondrechten dan wel om een interventie in het maatschappelijk productie- en reproductieproces met de bedoeling het kapitalistische maatschappelijke stelsel van de ondergang te redden. De term "verzorgingsstaat" zou in dezen willen doen geloven dat het "oude" kapitalisme overwonnen is door een toenemende overheidstussenkomst en dat we op weg zijn naar een meer gelijke en rechtvaardige samenleving.

Een ander knelpunt heeft betrekking op het element "staat" in de term. In welke mate loopt de uitbouw van de verzorgingsstaat in de pas met de groei van de nationale staten in de Westeuropese wereld? Is het aanvaardbaar om de toegenomen en veranderde rol van de overheid in het naoorlogse maatschappelijke proces te typeren aan de hand van één van de doelstellingen, zijnde "verzorging"? Welke zijn de grenzen die aan deze functie gesteld worden? De factor die in deze aangelegenheid steeds ter sprake wordt gebracht is de economische

crisis, die de overheid ertoe aanzet en/of ertoe dwingt om haar hoofdplicht steeds meer te verschuiven naar het economisch-productieve, dat is ondermeer naar een herstructurering van de maatschappelijke verhoudingen (i.c. van de ruilverhouding tussen kapitaal en arbeid), naar besparingen op zogenaamde niet-productieve bestedingen (o.m. sociale uitkeringen) ten gunste van de ondernemingen, naar het stelselmatig terugbrengen of althans trachten te verschuiven van sectoren naar de marktsector of het gevoeliger maken van de sociale voorzieningen aan de werking van één of ander concurrentiebeginsel.

Deze positie- en taakbeschrijving van de overheid in de hedendaagse westerse samenlevingen doet onvermijdelijk de vraag rijzen of een verzorgingsstelsel dat buiten die centrale overheid bestaat, ook nog als verzorgingsstaat getypeerd mag worden. De vraag is bijzonder acuut in verzuilde samenlevingen waar het hoofdzakelijk particulier maatschappelijke middenveld zich doorheen de geschiedenis een evenwaardig partner getoond heeft van de centrale overheden, dat is het geval in landen als Nederland en België (en daarbuiten, Oostenrijk en Zwitserland).

Deze vragen komen ten overvloede ter sprake in de loop van de bijdragen in dit nummer, weze het niet direct in de algemene theoretische vorm waarin ze daarnet gesteld werden dan wel in hun concrete uitdrukkingen en reële gevolgen. Maar het zijn niet de enige aandachtspunten waardoor het schrijven van de auteurs in deze bundel gestuurd werd.

De relevantie en complementariteit van een aantal paradigma's voor concrete sociologische analyse van de verzorgingsstaat wordt onderzocht door Lammertyn, Van Trier en Henderickx. Volgende paradigma's komen aan bod: het functionalisme, het pluralisme en het neo-Marxisme. Zij gaan dieper in op de burgerrechtsbenadering, de convergentietheorie, het Parsonianse schema, het 'non-decision' model, de corporatistische theorie en de neo-Marxistische benadering. De bijdrage wil een sociologisch alternatief bieden voor de eerder ideologisch beïnvloede maatschappelijke discussie over de verzorgingsstaat.

Berghman en Vranken analyseren de Belgische verzorgingsstaat vanuit de combinatie van hoge niveaus van sociale overheidsbestedingen met een uitgebouwde "verzorgingsmaatschappij" die haar eigen lijkt te zijn. Alleen reeds de studie van de factoren die bepalend waren bij de ontwikkeling van een aantal inkomenswaarborgende uitkeringen, geeft een nieuwe kijk op de Belgische verzorgingsstaat. Deze wordt vervolledigd door een

beschrijving van een aantal verschuivingen inzake de beginse-
len die aan de basis liggen van de sociale zekerheid en inzake
centrale besluitvormingsmechanisme van de Belgische verzor-
gingsstaat, zijnde de "corporatieve democratie" (of de overleg-
economie).

Deleek diept de kwestie verder uit van het voortbestaan van
sociale ongelijkheden in een verzorgingsstaat ondanks de
aangroei van de sociale uitgaven en de voortschrijdende socia-
lisatie van het nationale inkomen. Hij stelt de vraag naar de
profijtverdeling van tertiaire inkomens over de bevolking aan
de hand van recent empirisch materiaal en deze naar de impact
van secundaire en tertiaire verdeling op de ongelijkheden van
de primaire inkomensverdeling. De beschrijving van een aantal
'perverse' effecten van dit sociale beleid wordt afgesloten met
concrete suggesties ter ombuiging van het beleid.

Billiet en Huyse stellen dat het verzuilde middenveld zich
doorheen grondige culturele veranderingen heeft kunnen
handhaven dankzij de inschakeling in de verzorgingsstaat. Dit
heeft huns inziens geleid tot de transformatie van de zuil-
organisaties tot gecentraliseerde bureaucratische en profes-
sionele systemen die ook de beheersing van de uitgaven be-
moelijken en die cliëntenbinding in de hand werken.

Martens, Bundervoet en Bosmans bevragen de relatie tussen
"de arbeidersbeweging" en "de verzorgingsstaat". Heeft eerst-
genoemde de verzorgingsstaat bevochten of is de vakbeweging
ingekapseld geraakt in een verzorgingsapparaat dat dient ter
stabilisering van fundamentele tegenstellingen? Welke impact
heeft de verzorgingsstaat op de structuur, de strategie, de
machtsverdeling van een vakbond? Hoe gaat de vakbeweging
om met de crisis van de verzorgingsarrangementen?

Breda en Jacobs analyseren het maatschappelijk discours
omtrent het versterken van het aandeel van vrijwilligers en
vrijwillig werk als oplossing voor de huidige problemen van het
welzijnswerk. Naar hun inzicht wordt te zeer uit het oog
verloren dat ook vrijwilligheid berust op specifieke ruilver-
houdingen en dat ook vrijwillige organisaties in hoge mate bloot
staan aan allerlei organisatorische veranderingsprocessen.

Lesthaeghe stelt de vraag naar de problematiek van het
sociaal-demografisch draagvlak van een verzorgingsstaat. Hoe
hypothekeert de demografische en sociologische tendens de
geïnstitutionaliseerde risico-verzekering gebaseerd op inter-
generationele solidariteit? Welke mechanismen ingebed in het

'kettingbrief'-algoritme ondergraven deze solidariteitsvorm ? En wat zijn de gevolgen van een overschakeling van een transversaal naar een longitudinaal (kapitalisatie)systeem voor de burgers en de samenleving ?

De Geest onderzoekt de functionaliteit van de 'nieuwe' sociale bewegingen voor de verzorgingsstaat. Hij stelt de vraag naar het defensieve of revendicatieve karakter van nieuwe sociale bewegingen en de wijze waarop de overheid 'strategisch' omgaat met deze sociale mobilisatiekernen, ook in een crisis-context.

Van Outrive ten slotte exploreert de toepasbaarheid van Foucaults disciplineringsconcept voor een analyse van de crisis in de verzorgingsstaat: hoe en in welke mate is de verzorgingsstaat een disciplinerend gebeuren voor de burger ? Naast illustratieve toepassingen wordt vooral ingegaan op de determinerende economische en politieke machtsverhoudingen en de ideologische legitimering. Tevens wordt de vraag gesteld naar de aanwezigheid van 'countervailing powers' tegen de disciplinerende van de burger door de staat, meer bepaald naar de mogelijkheden van de arbeidersbeweging en de 'nieuwe' sociale bewegingen. Deze benaderingswijze is nieuw en leende zich tot op heden zeer moeilijk tot empirische toetsing. Toch biedt het een andere kijk op de verzorgingsstaat en is het wellicht een uitgangsbasis voor een verruimde discussie omtrent deze materie.

In de uitleidende bijdrage biedt de eindredactie een probleemstellend en synthetiserend stuk omtrent de sociologie van de verzorgingsstaat, waarmee zij een aanzet hopen te geven tot een uitgebreide en systematische sociologische bezinning over de eigen aard van de verzorgingsstaat, zoals die in België en Vlaanderen tot stand is gekomen.

Wanneer we de verzorgingsstaat als onderwerp kiezen voor een (gezamenlijke) inspanning tot sociologische analyse, sluiten we overigens aan bij de meest oorspronkelijke traditie van sociologiebeoefening, die van de "founding fathers". Het ontstaan van de sociologie als een aparte discipline wordt inderdaad vaak omschreven als een intellectuele reactie op het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid van het bestaande samenleven. Zowel Marx als Weber en Durkheim hebben getracht om betekenis te geven aan een aantal ontwikkelingen van hun tijd en de ermee verbonden problemen, niet door deze als verzelfstandigde onderzoeksvragen aan te pakken, maar door ze te plaatsen binnen de context van een zich industrialiserende samenleving.

Dat perspectief is lange tijd verwaarloosd geworden in de heersende soort van sociologische analyse, die om redenen van uiteenlopende aard (vermoeidheid t.a.v. "grand theories", ontwikkeling van meer adequate onderzoekstechnieken, grotere aandacht voor de sociologie vanwege het beleid) afzwakte naar meso- en micro-niveau, waar overigens zeer vruchtbaar werk werd gepresteerd. De opkomst van het "kritisch denken" in de sociologie, kritisch denken dat niet geheel ten onrechte als karakteristiek voor de "van wieg tot graf verzorgde" socioloog gezien werd, heeft in deze toestand weinig verandering gebracht. De inbreng van de Frankfurter Schule, van de structuralisten en van andere minder of meer door het Marxisme geïnspireerde perspectieven had inderdaad veeleer voor gevolg dat de sociologie een Januskop kreeg, of beter nog dat er een "dubbele sociologiemarkt" ontstond. Een deel van de sociologen bleef ijverig kleinschalig onderzoek verrichten, een ander meestal jeugdiger deel ging de samenleving en soms de sociologische theorie te lijf. Maar ze leerden weinig van elkaar. Zelfs de enkeling die op beide markten aan haar/zijn trekken kwam, voerde een maskerade op: het theorie-masker had dikwijls weinig of niets te maken met dat voor het empirisch onderzoek.

De indruk bestaat dat deze kloof vandaag stilaan gedempt wordt. De theoretische aanzetten zijn tegenwoordig minder hoogdravend, zeker minder overspannen van verwachting; het empirisch onderzoek durft maatschappelijke problemen aan die geen garantie bieden voor technisch proper werk. De thematiek van de verzorgingsstaat biedt een enige gelegenheid om deze toenadering te bevorderen.